

آسیب شناسی فرهنگی حکومت اسلامی از نگاه امیرالمومنین علی (علیه السلام)

چکیده

در این مقاله نویسنده با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی آسیب شناسی فرهنگی در حکومت اسلامی در نگاه امیرالمومنین علی (علیه السلام) می پردازد. هدف این تحقیق شناسایی این آسیبها با بهره گیری از کلام امام علی (علیه السلام) است. امروزه جامعه اسلامی مورد تهاجم دشمنان است و یکی از این تهاجم ها، تهاجم فرهنگی است که حاکم اسلامی و مردم باید با شناخت این آسیبهای فرهنگی مانع آن شوند. از آنجا که امام علی (علیه السلام) علاوه بر امام، حاکمی الهی از جانب خدا بوده اند، لذا بررسی کلام ایشان برای شناخت آسیبهای فرهنگی ضروری است. حضرت در زمینه مصلحت اندیشی در آسیبهای فرهنگی در بعد اول، مدلی از حکومت اسلامی با فرهنگ صحیح اسلامی را ارائه می کنند. و در بعد دوم، در ارتقای امور معنوی (عام) و دین (خاص) از عناصر مدیریت فرهنگی بهره می برد و اعمال اخلاقی و دینی کارگزارانشان نیز مورد توجه ایشان بود. از آنجا که آسیبهای حکومت در ابعاد مختلف با هم مربوطند، پس نمی توان یکی را بدون دیگری تحلیل کرد و لذا از آسیبهای دیگری که با آسیب فرهنگی مرتبط اند، نیز گاهی در مقاله آمده است.

کلید واژه: آسیب های فرهنگی، حکومت اسلامی، امیرالمومنین علی (علیه السلام).

مقدمه:

حکومت اسلامی در جامه منتظر، اجتماعی آرمانی است که مورد نظر اسلام می باشد، پس آسیب شناسی حکومت اسلامی در چنین جامعه ای آرمانی از اهمیت ویژه ای برخوردار است. شناسایی آسیب شناسانه از آفاتی که ممکن است هر جامعه ای را تهدید کند و از رسیدن به اهداف و آرمانهای خود بازماند، از مسائل حتمی است. انقلابهای اسلامی نیز که با سرمایه ای عظیم و با تقدیر الهی و براساس باور و ایمان مردم معتقد و متدین و با الهام از قرآن مجید، به ثمر رسیده است، نیازمند بازبینی واقع بینانه آفات و موانع رشد و کمال، خصوصا در زمینه فرهنگی است. زیرا اساسی ترین و زیباترین عنصر یک جامعه «فرهنگ» آن جامعه است؛ چرا که سایر شؤون جامعه از فرهنگ آن جامعه

ناشی می شود و فرهنگ، آدمی را صاحب هویت و شخصیت می کند. از این رو، بررسی آسیبهای فرهنگی حکومت اسلامی به عنوان یک امر ضروری و انکارناپذیر است. در گام نخست باید به نارسایی ها و آسیب های فرهنگی و اعتقادی حکومت اسلامی به عنوان ریشه همه آسیب ها، اشاره کرد. مسأله اساسی تحقیق حاضر، شناخت آسیب های فرهنگی حکومت اسلامی در نگاه امیرالمومنین علی (علیه السلام) است. با این وجود سه سؤال اصلی مسیر پژوهش را شکل خواهند داد. نخست اینکه از دیدگاه امیرالمومنین علی (علیه السلام) چه آسیب های فرهنگی برای حکومت اسلامی ذکر شده است؟ با فرض ذکر این آسیب ها، عوامل این آسیب های فرهنگی و راههای پیشگیری و درمان آنها از نگاه امیرالمومنین علی (علیه السلام) چیست؟ عمده آسیب فرهنگی در حکومت اسلامی از نگاه امیرالمومنین علی (علیه السلام)، دین گریزی، بدعت و تحریف، انحراف الگوها، ناهمگونی گفتار و رفتار، فقر، فساد، جهل و اسراف است که از مهم ترین آسیب هایی است که در شکل دهی به آسیب مذکور نقش دارند. در رابطه با موضوع حکومت اسلامی و آسیب شناسی آن تحقیقات بسیاری در کتب و مقالات مختلفی صورت گرفته است که می توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۱. مقاله آسیب شناسی حکومت دینی، از مرتضی شکراللهی، ۱۳۹۸. در این مقاله آسیب شناسی بصورت کلی در زمینه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی انجام شده است نه بصورت خاص در آسیب شناسی فرهنگی.

۲. مقاله امام علی (علیه السلام) و آسیب شناسی حکومت اسلامی، نشریه موسسه کتاب نقد، ۱۳۸۰. در این مقاله نیز آسیب شناسی بصورت کلی انجام شده است و بصورت خاص به آسیب فرهنگی پرداخته است.

۳. مقاله آسیب شناسی حکومت اسلامی در سیره نبوی از سید صادق حقیقت، ۱۳۸۵. در این مقاله نیز آسیب شناسی بصورت کلی در زمینه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و ... در سیره و حکومت نبوی انجام شده است نه در نهج البلاغه.

از میان مقالات مذکور، مقاله یا کتابی که بصورت خاص و جزئی، فقط به بررسی آسیبهای فرهنگی در حکومت اسلامی آن هم، از دیدگاه امیرالمومنین علی (علیه السلام) پرداخته باشد، توسط اینجانب مشاهده نشده است. لذا این تحقیق به بررسی خاص به این موضوع می پردازد.

۱. تعریف فرهنگ

نخستین گام برای آشنایی کامل با فرهنگ، توضیح واژه «فرهنگ» از نظر لغت می باشد: واژه «فرهنگ» از زبان پهلوی (فارسی میانه) از دو جزء «فر» و «هنگ» تشکیل شده است. «فر» یا «فره» نمود بارقه الهی که بر دل انسان تجلی می کند و مایه تعالی و کمال نفس می گردد و «هنگ» یا «هنج» از مصدر هیختن یا هنجیدن، به معنای آوردن و جلوه گرساختن است. فلذا فرهنگ تجلی کمال و تعالی در انسان و جامعه است.^۱

بر اساس تعریف فرهنگ پیشرفته آکسفورد، آسیب شناسی، مطالعه علمی آسیب ها، بیماری ها و اختلالات است. آسیب شناسی، موقعیتی و یا حالتی زیست شناختی است که در آن یک ارگانیزم از عملکرد صحیح و یا مناسب منع شده است.^۲

امروزه، اصطلاح «آسیب شناسی» به مفهوم بیماری و آسیب است که به هر وضعیت غیرعادی در بدن یا روان می گویند که باعث ناراحتی، سوءکارکرد یا تنش در فرد مبتلا یا افراد در ارتباط با فرد مبتلا می گردد.^۳ آسیب در بحث انحرافات فرهنگی و کجروی ها به مطالعه ی بی سازمانی ها و درمان آنان و همچنین شرایط بیمارگونه و نابهنجار فرهنگی می پردازد. به بیان دیگر، در مشابهت کالبد انسانی با کالبد فرهنگی جامعه طبق نظریه اندام وارگی جامعه، می توان آسیب شناسی فرهنگی را مطالعه و ریشه یابی بی نظمی های فرهنگی را تعریف کرد.^۴

مقصود از آسیب شناسی انقلاب نیز «شناسایی آن دسته از عوامل مهم و مؤثری که شکل گیری و تداوم آنها می تواند فرایند تحقق اهداف و آرمانهای انقلاب را متوقف و یا به صورت محسوس کند نماید.» می باشد.^۵

مقصود از آسیب شناسی حکومت نیز، شناخت و تحلیل آسیب های بالقوه یا بالفعلی است که در مبانی، ساختار یا کارکرد حکومت ایجاد می شود.^۶

۱. کاظمی، بحران نوگرایی و فرهنگ سیاسی-درايران معاصر، ص ۳۵.

۲. فرمهینی فراهانی، آسیب شناسی توسعه فرهنگ دینی، ص ۳۶-۳۷.

۳. بریجانیان، فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی، فرهنگی، ص ۸۱۹.

۴. رجب زاده، گذری بر آسیب شناسی جامعه اسلامی، ص ۵.

۵. ذوعلم، مجموعه مقالات، ص ۳۵.

۶. همان.

۱.۱. تعریف حکومت اسلامی

حکومت نوعی نظام حکومتی است که در قالب های خلافت یا سلطنت بوده و شاهان و خلفای متعدد در آن فرمانروایی می کرده اند. در کنار آن و در حکومت جمهوری اسلامی، هر دولتی، به قدرت رسیدن فردی در این حکومت است؛ بنابراین، جمهوری اسلامی نوعی حکومت است که دارای دولت های متعددی بوده است.^۱

در این مقاله، از «حکومت اسلامی» معنای غیر مدرن آن قصد می شود تا شامل کلیه دولت ها، اعم از مدرن و پیشامدرن، شود. برای نمونه، دولت پیامبر (صلی الله علیه و آله) در مدینه نوعی دولت - شهر بود که در زمان خلیفه دوم به دولت - امپراتوری تبدیل شد.^۲

۲. آسیب های فرهنگی و راهکارهای آن از امام علی (علیه السلام) در حکومت اسلامی

۲.۱. ظلم و ظلم پذیری و عدم عدالت در جامعه

در سخنان حضرت علی (علیه السلام) وجود روابط ظالمانه و ظلم پذیری، زمینه هلاکت جامعه می شود. ظلم از توزیع ناعادلانه ارزش های مطلوب اجتماعی میان گروه های جامعه است. موروثی شدن سلطنت افراد خاصی و محروم شدن یا محروم کردن افراد دیگر از شرکت در امور سیاسی و اجتماعی مهم بیانگر وجود ظلم است. حضرت بعضی از علل از بین رفتن اقوام را چنین بیان می فرماید: «همانا آنان (حاکمان ظالم) که پیش از شما بودند، هلاک شدند، آنان حق مردم را ندادند و آنان را با رشوه خریدند و به راه باطلشان بردند و آنان نیز پیروی کردند.»^۳

۱. آشوری، فرهنگ علوم انسانی، ص ۳۸.

۲. رفیع پور، آناتومی جامعه، ص ۵۹.

۳. نهج البلاغه، نامه مالک اشتر.

همچنین در بخشی از نامه حضرت به مالک آمده است: «ای مالک! هرگز مباد که خود بگویی مرا فرمان روایی داده اند، فرمان می دهم و باید بی درنگ اجرا شود که این سیاه کننده دل، ویرانگر دین و عامل نزدیکی به دگرگونی ها و انفجارهاست.»

در ادامه می فرماید: «و هیچ چیز همچون ستمگری، نعمت خدا را دگرگون نمی کند و کیفر او را نزدیک نمی سازد که خداوند شنوای دعای ستم دیدگان است و در کمین ستمگران.»^۱ نخستین مشکل در بحث فرهنگ مشکل برپایی عدالت در دوران حکومت امام، خصوصا رعایت عدالت اقتصادی به عنوان پایه فرهنگ بود. سالها پیش از آن عمر، دیوان را بر دو پایه سوابق افراد در اسلام و قبایل مشهور قرار داده بود. این امر فاصله طبقه غنی و فقیر جامعه را زیاد کرد. راهکار امام در برپایی عدالت آن بود که، امام در حکومتش، تقسیم اموال را متساوی کرد. دلیل امام نیز سیره رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود.

امام در برابر اصحابی که به روش او اعتراض داشته و به سنت عمر استناد می کردند، فرمود: «أَفْسُنْهِ رَسُولَ اللَّهِ أُولَى بِالْإِتِّبَاعِ أَمْ سُنَّتُهُ عُمَرُ» به هر روی یکی از ویژگیهای امام که به آن شهرت یافت، همین بود که «قِسْمٌ بِالسَّوِيَّةِ وَ عَدْلٌ فِي الرَّعِيَةِ»^۵

حضرت علی (علیه السلام) از روز اول ریاست خود نیروی خود را برای اصلاح اجتماع بسیج کرد و به اصلاح انحرافات اجتماع همت گماشت. علی (علیه السلام) به همین منظور استانداران و فرماندارانی را که نسبت به مردم ستم کرده بودند و علیه اصول انسانی که علی (علیه السلام) به آن اعتقاد داشت قیام نموده بودند از کار برکنار کرد. و افرادی را که درآمد ملت را چپاول کرده بودند و ثروتهای مردم را ذخیره ساخته بودند تحت تعقیب قرار داد. علی (علیه السلام) ناگزیر بود که عدل را در میان اجتماع توسعه

۱. همان.

۲. همان.

۳. ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، مقدمه: ترجمه پروین گنابادی، ص ۱۴.

۴. آیا پیروی از سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) اولی است یا پیروزی از سنت عمر.

۵. اسلامی ندوشن، فرهنگ و شبه فرهنگ، ص ۱۹۴.

وَلَدِي وَ أَهْلِي وَ مَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي بِتَقْوَى اللَّهِ وَ نَظْمِ أَمْرِكُمْ». بنابراین رعایت نظم و قانون از سوی حکومت بستر مناسبی برای فرهنگسازی اخلاقی و مانعی محکم در برابر بی فرهنگی های اخلاقی ست.

۸.۲. بی تفاوتی در یاری حق و ترک امر به معروف و نهی از منکر

از علل گسترش انحرافات فرهنگی علاوه بر ظلم و ظلم پذیری بی تفاوتی در دفاع از حق است. حضرت، مردم را از بی تفاوتی منع می کند و داشتن روحیه برای مبارزه با ظلم را متذکر شده اند. همچنین حضرت در خصوص بی تفاوتی مردم در برابر آسیب های اجتماعی و فرهنگی می فرماید: «فساد چهره نموده است، اما کسی به انکار و تغییرش بر نمی خیزد و در پرخاش به آن، هیچ فریادی به گوش نمی رسد.» بی شک، توصیه به ارزش ها و فرهنگ ها و معروف ها در جامعه و نهی از منکر اجتماعی، بر استحکام نظام باطنی و فرهنگ اخلاقی و معنوی می افزاید و از آسیب پذیری مصون می کند پس نظارت و مراقبت عمومی، شرط بقا و پرورش فرهنگهای جامعه است و ترک آن، ناامیدی و انقراض فرهنگی را در جامعه رواج داده و قوام دین را سست می کند و باعث تسلط بدها بر خوبان می شود.^۲

حضرت در خطبه «قاصعه» می فرماید: «به درستی که خداوند سبحان دوران گذشته را که پیش از شما بودند، مورد لعن قرار نداد مگر به سبب آن که آنان امر به معروف و نهی از منکر را ترک کردند، پس او سفیهان و نادانان را به سبب ارتکاب معصیت و تحمل کنندگان گناه را به سبب ترک بازداشتن آن ها مورد لعن قرار داده است.» اگر امر به معروف و نهی از منکر در جامعه ترک شود رفاه زدگی و مادی گرایی، بدون معنویات خواهد بود که نتیجه ای جز سقوط جامعه دینی و بی فرهنگی نخواهد داشت. امام در خطبه ۱۷۸ می فرماید: «به خدا سوگند که رفاه و آسایش جز به خاطر گناه از ملتی زایل نشد». حضرت در مورد بی تفاوتی اهل کوفه کوفه در مقابل نقض قوانین الهی می فرماید: «با آن همه بزرگواری و کرامت هم اکنون می نگرید که قوانین و پیمانهای الهی شکسته شده اما خشم

۱. نهج البلاغه، نامه ۴۷. شما و تمام فرزندان و اهل خود و هرکس نامه ام به او می رسد را به تقوای الهی و نظم کارها سفارش می کنم.

۲. اسماعیلی، فرهنگ اخلاق، ص ۱۰۷.

نمی گیرید. در حالی که اگر پیمان پدران تنان نقض گشت، ناراحت می شدید. شما مردمی بودید که دستورهای الهی ابتدا به دست شما می رسید و از شما به دیگران ابلاغ می شد و آثار آن باز به شما برمی گشت. اما امروز جایگاه خود را به ستمگران وا گذاشتید و زمام امور خود را به دست بیگانگان سپردید و امور الهی را به آنان تسلیم کردید. «لَا تَتْرُكُوا الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ فَيُولَى عَلَيْكُمْ شَرَارُكُمْ ثُمَّ تَدْعُونَ فَلَا يُسْتَجَابُ لَكُمْ». بنابراین دفاع از حق و فریضه ی واجب فرهنگی، یعنی امر به معروف و نهی از منکر، ریشه های فرهنگی و اسلامی جامعه را رشد می دهند.

۹.۲. فقر و محرومیت فرهنگی

فقر نیز بلایی است که بر عقیده، اخلاق، فرهنگ تاثیر می گذارد و مسیر آنها را از اعتدال خارج می کند. انسان فقیر به دلیل فقر، به عدالت الهی شک کرده و به تدریج پایه های اعتقادی و اخلاقی و فرهنگی او سست می شود. «مَنْ لَامَعَاشَ لَهُ لَا مَعَادَ لَهُ». صوفی مصری می گوید: «کافرترین مردم فقیری است که صبر او لبریز شده باشد» و پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) بفرماید: «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا» یا علی (علیه السلام) بفرماید: «اللَّهُمَّ صَنْ وَجْهِي بِالْيَسَارِ وَ لَا تَبْذِلْ جَاهِي بِالْاِقْتَارِ» بسیاری از بحران های فرهنگی، نتیجه فقری نهان یا آشکار در جامعه است. ابوذر غفاری نقل می کند: «متعجبم از کسی که غذا در خانه او پیدا نمی شود چگونه شمشیر خود را بر مردم نمی کشد؟» در حکمت ۳۱۹ نیز آمده است: «فقر به دین انسان زیان و نقصان می رساند، عقل و خرد آدمی را سرگردان می سازد و باعث کینه و دشمنی می شود». وقتی که ایمان و معنویت در انسان زایل شود، اصول اخلاقی و فرهنگ انسانی نیز زایل می شود و انحراف می یابد. شاید علت این که امام فقر را یک مرگ بزرگ

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۰۶، ص ۱۹۸.

۲. نهج البلاغه، نامه ۴۷، ص ۵۵۸. امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکنید، که در این صورت، اشار شما بر شما چیره می شوند. سپس شما برای دفع آنها دعا می کنید، ولی دعای شما مستجاب نمی شود.

۳. القرضاوی، مساله فقر از دیدگاه قرآن و مردم، ص ۱۸.

۴. نهج البلاغه، خطبه ۲۵۵. خدایا آبرویم را با بی نیازی نگهدار و با فقر و تنگدستی شخصیت و مکانتم را تباه مکن.

دانسته و می فرماید: «الْفقرُ الموتُ الاکبرُ» و قبر را برتر از فقر می داند، برای این است که در قبر انسان به ذلت و خواری دچار نمی شود، ولی فقر بدتر از ذلت را به دنبال دارد، لذا امام علی (علیه السلام) به مالک اشتر سفارش می کند که نه تنها به نیازمندان توجه کند، بلکه راهکاری برای حل کردن ریشه ای فقر در جامعه پیدا کند.^۲

نتیجه

از آنچه گذشت می توان به این برآیند و نتیجه دست یافت که آسیبهای فرهنگی در حکومت اسلامی عبارتند از : ظلم و ظلم پذیری و عدم عدالت در جامعه، برتری های نژادی و قبیله ای در حکومت، انحرافات و شبهات دینی، فساد و دنیاخواهی حکومت و مردم، تفرقه و اختلاف، سازش کاری، چاپلوسی (تملق) و بستن باب انتقاد، انحراف از قانون گرایی و نظم، دگرگون شدن ارزش ها در حکومت و جامعه، استبداد حکومتی و ترک مشورت و ... که این آسیبها مربوط به ساختار و نوع حکومت است.

به طور کلی می توان راهکارهای آسیب های فرهنگی را در کلام امام به موارد ذیل خلاصه کرد: مشورت در انتخاب همکاران و معاونان، تقویت روح مذهبی (اسلام گرایی)؛ حق طلبی و باطل ستیزی؛ پارسایی و ساده زیستی؛ هم سطح قراردادن زندگی خود با طبقات پایین یا متوسط جامعه، پرهیز از دنیازدگی و خودکامگی؛ و اختلاف و گذشت از حق خویش، پرده پوشی نسبت به عیوب مردم، اطلاع رسانی صحیح و به موقع به مردم؛ رعایت حال مردم، امر به معروف و نهی از منکر، تشویق نیکوکاران

۱. نهج البلاغه، حکمت ۱۶۳.

۲. علیخانی، ویژگی های جامعه مطلوب از دیدگاه امام علی، ص ۴۰.

و تنبیه خلافکاران؛ سخت گیری با خائنان و عفو خطاکاران؛ انتخاب همکاران صالح؛ اهمیت به وظایف قانونی؛ رعایت حقوق متقابل زمامداران و مردم؛ پیروی از الگوهای ارزشمند (پیامبران و ائمه معصوم).

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن

*نهج البلاغه، محمد دشتی.

۱. آشوری، داریوش، فرهنگ علوم انسانی، نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۴ش
۲. اسلامی ندوشن، محمد علی، فرهنگ و شبه فرهنگ، سوم، یزدان، تهران، ۱۳۷۱ش.
۳. القرضاوی، یوسف، مساله فقر از دیدگاه قرآن و مردم، ترجمه عادل نادر علی، تهران، ۱۳۶۳.
۴. احمد بن ابی یعقوب، وهب بن واضح، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر، بیتا.
۵. اسماعیلی، عباس، فرهنگ اخلاق، قم، انتشارات دلیل ما، چاپ سوم، ۱۳۹۰.
۶. ابن خلدون، عبدالرحمن، تاریخ ابن خلدون، ترجمه پروین گنابادی، تهران، بنگاه نشر کتاب، بی تا.
۷. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۵.
۸. بریجانیان، ماری، فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی، تهران، ۱۳۷۳.
۹. جعفری، محمدصابر، و دیگران، سیاستگذاری فرهنگی، اول، الهادی، قم، ۱۳۸۷ش.
۱۰. جمالی نصرت الله، عوامل سقوط حکومتها در قرآن و نهج البلاغه، نهانندی، قم، ۱۳۷۸.

۱۱. دشتی، محمد ، ترجمه نهج البلاغه ، تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.
۱۲. ذوعلم، علی، مجموعه مقالات، همایش آسیب‌شناسی یک انقلاب، دانشگاه شریف، تهران، ۱۳۷۹.
۱۳. رجب زاده، زهرا، گذری بر آسیب شناسی جامعه اسلامی، اول، معارف، قم، ۱۳۸۱ش.
۱۴. رفیع پور، فرامرز، آناتومی جامعه، شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۷۸ش
۱۵. علیخانی، علی اکبر، ویژگی های جامعه مطلوب از دیدگاه امام علی ، فصلنامه دانشگاه اسلامی، ش ۵، سال ۱۳۷۷.
۱۶. فرمehنی فراهانی، محسن و ابوالقاسمی، محمد جواد، آسیب شناسی توسعه فرهنگ دینی، منهاج، تهران، ۱۳۸۲.
۱۷. کاظمی، سیدعلی اصغر، بحران نوگرایی و فرهنگ سیاسی-در ایران معاصر، تهران، ۱۳۷۶ .
۱۸. محمدی ری شهری ، رمز تداوم انقلاب در نهج البلاغه، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۹.
۱۹. -----، موسوعه الامام علی، بمساعدة محمد مدنی بجستانی، نشر معروف، قم، ۱۳۷۷.